

УДК 159.922: 378.147

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2024-3-4>

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ПСИХОЛОГІЧНИЙ БАР'ЄР», «КОМУНІКАТИВНИЙ БАР'ЄР» І «ПЕДАГОГІЧНИЙ БАР'ЄР» У ПСИХОЛОГІЧНИХ ВИМІРАХ ДІЯЛЬНОСТІ РЕПЕТИТОРІВ

Дзюбинська Марія Ярославівна,

кандидат психологічних наук,

асистент кафедри психології розвитку

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ORCID ID: 0000-0003-4840-1105

У статті визначено співвідношення та розкрито онтологічний зміст понять «психологічний бар'єр», «комунікативний бар'єр», «педагогічний бар'єр». Простежено сучасні тенденції досліджень цих феноменів у професійній діяльності репетиторів. Оскільки у психологічній та педагогічній літературі трапляються різні дефініції, які стосуються розгляду даних понять, у роботі здійснено аналіз різних підходів до їх визначення і змісту.

Актуальність поглибленого вивчення перешкод у роботі приватного вчителя підкреслена поширеністю репетиторства в останні роки в Україні. Показано, що бар'єри, які виникають у приватному репетиторстві, мають свою специфіку і з'ясовано, як вони відрізняються від бар'єрів діяльності вчителя освітнього закладу.

За допомогою теоретичного аналізу наукового дослідження, встановлено що «психологічний бар'єр», «комунікативний бар'єр» та «педагогічний бар'єр» у діяльності педагогів є виокремленими поняттями. Спільним для таких понять є те, що їх виникнення створює перешкоди для діяльності репетитора, унеможливаючи, утруднюючи її виконання або ж знижуючи її ефективність.

За своїм змістом комунікативний бар'єр визначається як один з різновидів психологічного бар'єру. Психологічні бар'єри можуть бути детерміновані браком досвіду, спеціальної освіти, особистісними чинниками репетитора; фізичними й психічними/психологічними особливостями студента; фізичними характеристиками середовища, в якому відбувається навчальний процес.

У роботі також висвітлено основні функції педагогічного бар'єру як особливого виду бар'єру, що не є тотожним психологічному чи комунікативному. Педагогічний бар'єр виступає педагогічним засобом розвитку всіх сфер особистості шляхом його подолання.

Ключові слова: психологічний бар'єр, комунікативний бар'єр, педагогічний бар'єр, репетитор, приватне репетиторство, педагогічне спілкування, навчання.

Dziubynska Mariia. The relationship of concepts "psychological barrier", "communicative barrier", "pedagogical barrier" in psychological measurements of tutoring

The article defines the relationship and reveals the ontological content of the concepts "psychological barrier", "communicative barrier", "pedagogical barrier". Modern trends in the research of these phenomena in the professional activity of tutors are traced. Since in the psychological and pedagogical literature there are different definitions that relate to the consideration of these concepts, the work analyzes different approaches to their definition and content.

The relevance of study of obstacles in the work of a private teacher is emphasized by the prevalence of tutoring in Ukraine in recent years. It is shown that the barriers that arise in private tutoring have their own specificity and it is clarified how they differ from the barriers of the activity of a teacher in an educational institution.

With the help of theoretical analysis of scientific research, it was established that "psychological barrier", "communicative barrier" and "pedagogical barrier" in the activities of teachers are separate concepts. Common to such concepts is that their occurrence creates obstacles for the activity of the tutor, making it impossible, making it difficult or reducing its effectiveness.

According to its content, the communicative barrier is defined as one of the varieties of the psychological barrier. Psychological barriers can be determined by lack of experience, special education, personal factors of the tutor; physical and mental/psychological features of the student; physical characteristics of the environment in which the educational process takes place.

The work also highlights the main functions of the pedagogical barrier as a special type of barrier that is not identical to the psychological or communicative barrier. The pedagogical barrier acts as a pedagogical tool for the development of all spheres of personality by overcoming it.

Key words: *psychological barrier, communication barrier, pedagogical barrier, tutor, private tutoring, pedagogical communication, study.*

Вступ

Суттєве поширення масштабів приватного додаткового навчання в Україні зумовили актуальність та важливість вивчення психологічних аспектів репетиторства. Ефективна діяльність репетитора залежить від успішності спілкування, в якому важливу роль відіграють психологічні, комунікативні та педагогічні бар'єрів. Для подолання труднощів, які ускладнюють процес навчальної діяльності, важливо визначити їх сутність, генезис та співвідношення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що темою психологічних бар'єрів займається відносно велика кількість науковців, як вітчизняних, так і з інших країн. Фахівці А. Гіряк, О. Васильків, А. Массанов, Н. Сопілко досліджували особливості психологічного бар'єру в педагогічному векторі, в тому числі проблему його визначення. Акцентують увагу на дослідженні умов подолання бар'єрів у педагогічному процесі учені Т. Вербицька, І. Глазкова, О. Худобіна, Л. Ярославська та інші. Комунікативні бар'єри вивчались переважно у міжособистісному спілкуванні, зокрема виокремили і охарактеризували типи психологічних та комунікативних бар'єрів Г. Гібш, Л. Орбан-Лембрик, М. Форверг. Проте більшість авторів досліджували питання бар'єрів у роботі педагога і оминули своєю увагою роботу репетитора.

Матеріали та метод

Для визначення співвідношення понять «психологічний бар'єр», «комунікативний бар'єр», «педагогічний бар'єр» ми використали комплекс теоретичних методів. Метою нашого дослідження є критеріальне розмежування та системне класифікування зазначених феноменів у психологічних вимірах діяльності репетиторів. Провідним інструментом досягнення цієї мети є аналіз наукових джерел. Він зосереджувався на результатах сучасних досліджень бар'єрів міжособистісної взаємодії суб'єктів навчального процесу. Важливим методом є узагальнення основних положень теоретико-методологічних підходів до вивчення досліджуваної проблематики та отриманих у їх межах наукових даних. Для створення цілісного теоретичного опису перешкод, які виникають у професійній діяльності репетиторів застосовано порівняння і систематизацію вітчизняного та зарубіжного досвіду.

Результати

Діяльність приватного репетитора має ряд рис, що відрізняють її від професійної діяльності вчителя в освітньому закладі. По-перше, репетитор не завжди має відповідну педагогічну освіту, відтак може не мати потрібних психологічних та педагогічних знань, щоб правильно вибудувати парадигму навчального процесу.

По-друге, репетитор зазвичай працює не в шкільному закладі, а в більш неформальній обстановці, скажімо, в своєму домі чи в домі учня. Атмосфера, відповідно, стає менш офіційною і сприяє розслабленості учасників процесу, коли йдеться про дотримання соціальних правил поведінки. По-третє, що пов'язано з вищезгаданою відмінністю, репетитор зазвичай займається індивідуально, рідше з невеликими групами, як правило, до 8 чоловік. По-четверте, серед учнів багатьох репетиторів можна знайти людей дуже різного віку, часом різниця між наймолодшим і найстаршим учнем сягає 50–60 років. Така ситуація неприйнятна діяльності педагога в будь-якому навчальному закладі.

З цього видно, що репетитор, з одного боку, може не мати відповідних знань, щоб виконувати свою роботу; а з другого – мати зокрема психологічне навантаження, якого вчитель у навчальному закладі мати просто не може. Таким чином, діяльність репетитора супроводжується виникненням різного роду бар'єрів.

Психологічний бар'єр – це завжди певна перешкода на шляху до спрямованої психічної активності особи, що зумовлена як внутрішніми, так і зовнішніми особливостями досягнення нею мети діяльності, самопізнання чи самореалізації. Він блокує бажану поведінкову чи вчинкову дію в ситуації виконання певної роботи, прийняття відповідних рішень чи контактування з іншими й супроводжується стресогенністю, особистісною невизначеністю та розгубленістю, фрустрацією або спалахами гніву [2].

На думку Л. Орбан-Лембрик, психологічний бар'єр – наслідок невідповідності зовнішніх впливів (подразників) внутрішньому "Я" (інтересам, потребам, спрямованості особистості тощо), через що формується негативне ставлення до "подразників", прагнення захиститися від нього. Вони виникають за необхідності вийти за межі звичних способів розв'язання професійного завдання, надати перевагу іншому погляду. Вони постають як внутрішні перепони (небажання, боязнь, невпевненість), що заважають людині виконувати певну дію [5].

Психологічні бар'єри, що виникають між викладачем та студентами як основними суб'єктами освітньої взаємодії, дослідники А. Гірняк та О. Васильків визначили як деструктивні чинники, які зумовлюються низкою суб'єктивних та об'єктивних причин/передумов й диференціюються на численні різновиди, котрі вони критеріально об'єднали в чотири основні групи: бар'єри, зумовлені особистісними та професійними характеристиками викладача; бар'єри, спричинені психологічними й фізичними особливостями студента; бар'єри, детерміновані специфікою предмету взаємодії (навчального змісту); бар'єри, викликані несприятливими чинниками матеріального чи соціального середовища, у котрих відбувається взаємодія [2].

Психологічні бар'єри, досліджені у роботі педагога в навчальному закладі, мають місце і в роботі репетитора. Наше дослідження показало, що багато з психологічних бар'єрів, що детермінуються самою специфікою педагогічного процесу, мають місце всюди, де цей процес відбувається [4].

Якщо розглядати психологічні бар'єри зумовлені особистістю репетитора, то їх можна поділити, згрупувавши за джерелом виникнення:

1. Особисті негативні установки стосовно певної категорії людей, що, на думку репетитора, не здатні виконувати свою роль студента відповідним чином. Слід зауважити, що досить часто таке упередження неявне навіть для самого репетитора, але може проявлятися в небажанні працювати з людьми, набагато старшими чи молодшими за себе, з людьми протилежної статі, з людьми, що належать до певного соціального прошарку чи навіть національності. На жаль, дослідження виявили й упередження до людей із фізичними чи психічними вадами. Репетитори не завжди готові надавати послуги людям, що мають видимі фізичні недоліки, страждають на психічний розлад чи просто поводяться невідповідно до соціальних норм. Якщо співпраця все ж має місце, репетитор може почуватися дискомфортно щоразу, коли йому доводиться контактувати з особою, до якої має упередження [7].

2. Невпевненість у власних знаннях і здібностях. Це притаманно особливо тим репетиторам, хто лише починає свою кар'єру і не має базової педагогічної освіти. Недосконале володіння предметом, невміння утримати увагу студента під час уроку, боязнь зробити помилку створює в репетитора напружений емоційний стан і будує перешкоду на шляху до успішної професійної діяльності. У репетитора ця проблема зустрічається значно частіше, ніж у вчителів загальноосвітніх закладів, бо, репетитор може не мати повної педагогічної або ж будь-якої освіти. Це особливо справджується з репетиторами іноземних мов: бути носієм цієї мови зазвичай достатньо, щоб заявити про свою готовність навчати інших. Коли ж в процесі роботи доводиться стикатися з різними ситуаціями, брак педагогічних знань заявляє про себе, створюючи напругу, а часом і конфлікти із учнями. Особливе місце в цій групі психологічних бар'єрів займає проблема мотивування учня. Вважається, що студенти шкільного віку, за винятком випускників, мають, як правило, низьку мотивацію до додаткових занять.

3. Особливості характеру репетитора. Сюди можна віднести імперативний стиль спілкування, якість голосу викладача, його звички, манери, жести; відсутність навичок і вмій, необхідних для успішного провадження навчального процесу; нездатність зрозуміти особливості й потреби студента, негативна Я-концепція педагога тощо. Тут слід зазначити, що особливості стилю спілкування репетитора породжують різноманітні моделі його поведінки, тобто більш-менш усталені форми поведінки відносно студента, часто без урахування індивідуальних потреб і особливостей студента. Це особливо помітно, коли одна й та ж модель поведінки застосовується до спілкування зі студентами різного віку.

До психологічних бар'єрів, зумовлених особистістю студента, варто віднести: проблеми з мотивацією, дезадаптованість, надмірний конформізм або ж, навпаки, індивідуалізм, різниця у віці з репетитором, низький рівень культури, низький інтелект, невміння працювати в команді, фізична дисфункція, комплекси, розлади психіки, виснаження [4].

Психічні розлади студента теж мають велике значення для формування психологічних бар'єрів. Слід зауважити, що зазвичай репетитор не має інформації про психічні розлади студента й лише може судити про певні проблеми з поведінки учня. Такі діагнози, як СДУГ, РАС, дискалькулія, дислексія, дисграфія можуть сформувати психологічні бар'єри тому, що репетиторові не вистачає знань чи впевненості, щоб працювати з такими учнями. З іншого боку, анти-соціальні розлади, біполярний розлад, депресія часом сприймаються як особливості характеру і викликають негативні емоції у викладача, яких, можливо, не було б, якби викладач знав про розлад [8].

Фізичні дисфункції студента можуть формувати психологічні бар'єри не лише тоді, коли реально перешкоджають нормальному засвоєнню інформації, а й коли викладач сам почувається невпевнено через фізичні недоліки студента. Це може проявлятися в надмірній опіці студента, обмежуванні різноманітності завдань, щоб не викликати в студента неприємних відчуттів, якщо він не впорається із завданням тощо. В такому разі психологічні бар'єри можуть зумовити виникнення комунікативних бар'єрів серед суб'єктів навчального процесу.

Проблема подолання різноманітних комунікативних бар'єрів, як одна із характеристик процесу спілкування досить широко розглядалися у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях. Комунікація (від лат. *communicatio* – єдність, передача, з'єднання, повідомлення, пов'язаного з дієсловом лат. *communico* – роблю спільним, повідомляю, з'єдную, похідним від лат. *communis* – спільний) – це процес обміну інформацією (фактами, ідеями, поглядами, емоціями тощо) між двома або більше особами. В науковій літературі поряд із поняттям «комунікативні бар'єри» часто вживають близькі за значенням: «комунікативні труднощі», «комунікативна помилка», «труднощі спілкування», «комунікативні перешкоди» тощо.

Узагальнюючи різні підходи науковців, під комунікативними бар'єрами розуміємо труднощі, що ускладнюють процес спілкування між комунікантами у процесі обміну думками, почуттями, враженнями, внаслідок низького рівня сформованості комунікативно-мовленнєвої компетентності учасників спілкування, зокрема: невміння використовувати мовні засоби (вербальні, невербальні) у процесі здійснення комунікації, порушення правил літературної мови, невміння вступати в контакт, встановлювати й підтримувати розмову з клієнтом, контролювати його емоційний стан, орієнтуватися в умовах спілкування, уникати стереотипного сприймання партнера, використовувати тактики активного слухання [1].

Серед науковців, які досліджували психологічну сумісність партнерів спілкування у світлі оптимізації міжособистісного спілкування, варто згадати Карла Роджерса, який детально вивчав перешкоди у спілкуванні та їх вплив на психічний стан співрозмовників. Він також вивчав способи подолання цих перешкод. На думку К. Роджерса, головна причина бар'єрів комунікації – це оцінка з боку партнера по спілкуванню, так званий оцінний зворотний зв'язок [9].

Дослідниця І.Я. Глазкова вважає, що є два види комунікативних бар'єрів:

1. Бар'єри «внутрішні», котрі захищають автономію особистості та забезпечують їй відносну самостійність та індивідуальність, вони також пов'язані з таким особистісними особливостями, як ригідність, конформність, слабка воля тощо.

2. Бар'єри, причина яких лежить «зовні» особистості: нерозуміння з боку іншої людини, дефіцит інформації тощо.

За своїм змістом комунікативний бар'єр визначається як один з різновидів психологічного бар'єру, психологічного стану, який виявляється у неадекватній пасивності суб'єкта, що заважає виконанню тих чи інших дій [3].

Подолання комунікативних бар'єрів у діяльності репетиторів має важливе значення, тому що спілкування в процесі приватного навчання менш формалізоване і більшою мірою залежить від психологічних особливостей учасників процесу комунікації. Це особливо стосується вивчення мов, адже вивчення мови неможливе без її вживання в процесі комунікації, відповідно, репетитор мусить створювати комунікативні ситуації і обговорювати різні теми.

Поняття «бар'єр» може стосуватися як природних, так і штучно створених перешкод, які мають різні причини виникнення і, як наслідок, мають різний вплив на психічний стан того, хто з цим бар'єром стикається. Це великою мірою стосується поняття педагогічного бар'єру, який вперше уведено в науковий обіг Л. Ярославською у праці «Дидактичні умови подолання педагогічних бар'єрів у процесі навчального співробітництва викладачів і студентів» (2010 р.). У своїй роботі дослідниця обґрунтувала педагогічний бар'єр з позиції педагогічної науки і визначила його як складне багатоаспектне педагогічне явище, що викликане факторами як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, та притаманне всім суб'єктам навчально-виховного процесу, яке в результаті перешкоджає, стримує, знижує ефективність і успішність цього процесу [6].

Варто погодитися з думкою І. Глазкової про те, що педагогічний бар'єр має розвивальний характер, який виявляється шляхом його подолання. Педагогічний бар'єр, за умови його ефективного подолання, забезпечує єдність розвитку пізнавальних і емоційних процесів, оскільки існує зв'язок між походженням емоційно-ціннісних відносин і бар'єрами.

За І. Глазковою, чіткіше визначення педагогічного бар'єру нам видається найбільш повним і найчіткіше диференційованим від комунікативних і психологічних бар'єрів, педагогічний бар'єр з одного боку, є складним педагогічним явищем, що перешкоджає, стримує, знижує ефективність і успішність педагогічного процесу (негативні функції), а тому потребує запобігання, а з іншого – засобом, що стимулює, спонукає, підвищує ефективність діяльності суб'єктів педагогічного процесу (позитивні функції) шляхом його подолання [3].

Таким чином І. Глазкова уточнила і доповнила наведене Л. Ярославською визначення педагогічного бар'єру і досліджувала його як розвивальний педагогічний феномен. Враховуючи таке трактування даного поняття, цей вид перешкод може бути використаний як фасилітатор навчального процесу, а не бар'єр.

Висновки

Для понять «психологічний бар'єр», «комунікативний бар'єр», «педагогічний бар'єр» спільним є те, що вони створюють перешкоди для професійної діяльності репетитора, унеможлижуючи, утруднюючи її виконання або ж знижуючи її ефективність.

Психологічні бар'єри мають три основних джерела походження: особистість репетитора, особистість студента і зовнішнє середовище. В свою чергу психологічні бар'єри можуть зумовити виникнення комунікативних бар'єрів серед суб'єктів навчального процесу. Перешкоди, що виникають у ході спілкування, не зводяться лише до психологічних за характером, вони належать до «внутрішніх», котрі захищають автономію особистості або «зовнішніх», причинами яких можуть бути нерозуміння з боку іншої людини, дефіцит інформації тощо.

Педагогічний бар'єр – це особливий вид бар'єру, що вимагає окремого вивчення. За умови його подолання він, на відміну від психологічного чи комунікативного бар'єрів, може виступати засобом, що стимулює та підвищує ефективність діяльності репетиторів.

Література:

1. Березовська Л. Комунікативні бар'єри у спілкуванні соціального працівника: шляхи подолання. *Український педагогічний журнал*. 2020. № 2. С. 87–94.
2. Гірняк А., Васильків О. Психологічні бар'єри у взаємодії викладача й студентів та шляхи їх ефективного подолання. *Психологічні перспективи*. 2019. Вип. 33. С. 10–23.
3. Глазкова І. Я. Комунікативні бар'єри: сутність, причини появи, типологія. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. 2011. Випуск IV. Частина I, Слов'янськ. 2011. С. 250–258.
4. Дзюбинська М.Я., Довга В.М. Психологічні бар'єри у професійній діяльності репетиторів та шляхи їх подолання. *Габітус*. 2024. Випуск 63. С. 82–86.
5. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління: посібник. К. : Академвидав, 2003. 568 с.
6. Ярославська Л.І. Дидактичні умови подолання педагогічних бар'єрів у процесі навчального співробітництва викладачів та студентів : дис. канд. пед. наук: 13.00.09. Харків, 2010. 244 с.
7. Kardas M., Kumar A., Epley N. Overly shallow?: Miscalibrated expectations create a barrier to deeper conversation. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2022. Vol. 122, No. 3. P. 367–398. <https://doi.org/10.1037/pspa0000281>
8. Lister K., Seale J., Douce C. Mental health in distance learning: a taxonomy of barriers and enablers to student mental wellbeing. *Open Learning: The Journal of Open, Distance and e-Learning*. 2021. P. 1–15. <https://doi.org/10.1080/02680513.2021.1899907>
9. Rogers Carl R. Client-centered therapy. Boston: Houghton-Mifflin. *Journal of Clinical Psychology*. 1951. Vol. 7, No. 3. P. 294–295.